

ДО 190-РІЧЧЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Серед безлічі прославлених батьків народу, якими обдарувала нас історія XIX ст., є одна постать самотня, яка не зазнала благовонних кадил громадського почитання і візантійської чолобитності ні за життя, ні по смерті, дарма що ця постать висока і далеко перевищує пересічного національного святого всіх українських земель. Це П. О. Куліш. Людина найменше популярна, найменше оцінена і, мабуть, найменше зрозуміла в усьому українському письменстві. Наче другий Іван із Вишні, анахорет за життя, радо промовчуваний по смерті.

В Куліша була розвита одна дорогоцінна прикмета, яка дуже рідко стрічається між українцями, себто сміливість висловити щиро свою думку, постояти за неї, хоч би вона й як не подобалась загалові.

С. Томашівський

Світлана Єрмоленко

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Оцінюючи значення П. Куліша в історії української літературної мови, Іван Огієнко писав: «Він [Куліш] уже добре розумів різницю поміж мовою народною і мовою літературною й

свідомо працював, щоб збільшити культуру мови літературної чи книжної» [4: 149]. Цьому слугували твори письменника найрізноманітніших жанрів: думи, казки, оповідання, перший історичний роман, написаний українською мовою, зразки наукової прози, художні переклади з інших мов, українські переклади Біблії. Про вплив художньої мовної практики П. Куліша на жанрово-стильове збагачення української літературної мови пише В. М. Русанівський: «Найбільша заслуга П. Куліша в розбудові української літературної мови – це написання «Чорної ради» українською мовою... Він вводить тут таку лексику (частково запозичену з літопису Самовидця), яка дозволяє творити історичний колорит у новій українській літературній мові» [5: 233].

Відомо, що письменник починав свій роман «Чорна рада» писати російською мовою, проте відчув, що історична оповідь про життя українського козацтва потребує звернення до української мовної стихії. Для написання історичної прози письменник мав перенестися уявою в іншу історичну добу. Поряд із закономірною архаїчною лексикою П. Куліш вводить у текст характерні поетичні висловлювання на зразок: «Запорожжє іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запорожжя як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь» [1: 42].

Ключові, наскрізні слова історичного твору П. Куліша – *Україна, козак, гетьман* – означаються епітетами з виразним оцінним змістом: *Україна – велика, одностайна, розідрана надвоє, безщасна; козак – щирий, добрий; гетьман – гордий, тишиний і розумом високий*. Свідомо використовував П. Куліш церковнослов'янськи та елементи давньої української книжної мови. О. Г. Муромцева у статті «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови» розглядає концептуальні питання розвитку літературної мови, зокрема як його бачив письменник: «Куліш не хотів, щоб розірвалася традиція української літературної мови, а тому широко вводив у публіцистику, поезію, драматургію старослов'янськи, давні українські слова, окремі граматичні форми» [3: 99-100].

На відміну від І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, зауважує дослідниця, старослов'янськи у П. Куліша служать не

гумористичній меті, а підкреслюють освіченість, культуру, високий соціальний стан героїв.

Не всі сучасники сприймали мовні настанови П. Куліша, але про вплив його мови на формування літературних норм свідчить використання текстів письменника у Словнику за редакцією Б. Грінченка. У згаданому Словнику було обмежене фіксування слів іншомовного походження, тим часом мовна практика П. Куліша засвідчує не тільки вживання запозичених слів, а й розширення їхньої семантики за рахунок образного слововживання.

Варто наголосити на образності мови П. Куліша в його публіцистичній, науковій, художній творчості. Автор знаходить для емоційного висловлювання оригінальні порівняння, метафори на зразок *гетьманство схопилось, як вітер серед степу; а народ, сей ісполин самостайного духа, і за варягів, і за гетьманів лежав у сповитку; Не поети, не філософи, самохіть, по волі незагнузданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності; словесність чеська... обіймає... трудолюбців, людей з великою головою*. Стверджуючи думку про те, що П. Куліш увів у літературну мову багато іншомовних слів, активізував їх у писемному контексті (*аналогія, казуїстика, проблеми, тріумф*), О. Г. Муромцева доводить, що «Куліш своєю практикою сприяв **інтелектуалізації української літературної мови**». Водночас письменник не тільки мовною творчістю, а й теоретичними міркуваннями обґрунтовував закономірність розвитку української літератури на народнорозмовній основі. Щодо оцінки творчості письменників він ставив на першому місці Т. Шевченка, Г. Квітку-Основ'яненка, на другому – імена І. Котляревського, С. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки.

Що вплинуло на вибір П. Куліша, що було стимулом його україномовної творчості, зокрема і поетичної? По-перше, загальний процес національного пробудження в Європі, по-друге, його зацікавлення українським фольклором і, звичайно, творчість Т. Шевченка. У його листах натрапляємо на висловлення, присвячені рідному слову: «Все прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться на віки» (Лист до Галагана, 1857); «Спасеніє нашого краю – в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественна, котрої тепер немає, явиться воля і душа єдина!» (Там само);

«Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома» (До Вовківни Карачевської, 1892).

Наскрізним у Кулішевих поетичних текстах є образ слова, пов'язаного з матір'ю-Україною, думами про її історію, пор. словосполучення *рідне слово, любе слово, щире слово, живе слово, красне слово, святе слово, вічне слово, пророче слово, кохане слово, козацьке слово, слово пишне, немудре слово, віще слово, гарне, благодатне слово, хуртовинні слова*. Українським рідним словом він хотів донести до народу цінні здобутки світової культури, тому й супроводжував свій український переклад шекспірівських творів таким поетичним коментарем, афоризмом про рідну мову:

*Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.*

(«До рідного народу»)

Не можна не помітити змістової близькості Кулішевого вислову *мова – «життя міцна основа»* і часто цитованого словесного образу М. Рильського *мова – «життя духовного основа»*.

У поезії «До Шевченка» П. Куліш художніми образами підтверджує думку про значення рідного слова як ознаки і захисного чинника нації. Не випадкові в поетичному тексті біблійні образи *меч огненний, меч обоюдний*, метафора *ключ розуміння*. Названі словесні знаки характерні для барокової літератури й актуалізовані в поезії XIX ст.

Епітетна характеристика *Слова* перегукується з Шевченковими оцінками. Звертання до вислову *стойи на чаті* викликає асоціації з Шевченковим «Я на сторожі коло їх поставлю слово», пор.:

*О слово рідне! ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині,
В ясній, блискучій херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні.*

*Грішив я тяжко, яко син народу
І вихованець олухів письменних,
Що, в нас укравши, вкинули у воду
Ключ розуміння, задумів спасенних.*

(«До Шевченка»)

До знакових слів у поетичних творах П. Куліша належать *народ, Україна*, а також метафори, побудовані на асоціативних зв'язках з родиною – *мати, батько, діти, онуки, правнуки, діди, прадіди, рід, родина*. Названі лексеми формують характерні для фольклорної традиції поетичні антитези на зразок:

*Втікай на чужину
з рідного поля!
Тобі **рід-родина** –
Чужая чужина,
Наша люба здобич –
Славна Україна...*

(«З-за Дунаю»)

*Облітав я тими крильми
Весь **світ-Україну**;
Сяду-паду одпочити
На вбогу могилу.*

*Убогая, низенькая,
Забута могила, –
Вона в мене **на Вкраїні**
Родина єдина.*

(«Родина єдина»)

У поетичному мисленні П. Куліша актуалізовані, як і в Шевченковій мові, назви спорідненості, пор.:

*Чи вже справді розкуються
Невольникам руки
І визволять **батьків сини,**
А дідів унуки?*

(«Пісня третя»)

*Батьки й діди наші
Рід ваш підпирали,
Вони з вами хліб-сіль їли
І меди пивали.*

(«Пісня третя»)

*Україно рідна!
Чи се ж твої діти
Кругом шанці покопали,
Щоб на своїх бити?*

(«Солониця»)

Звертаємо увагу на типову епітетну сполучуваність із лексе-
мою *Україна: рідна, мила, вольна, багата, весела, сліпа, глуха,
вбога, хирна.*

В одному силовому полі перебувають такі поняття, як *родина, рідна хата, рідне слово.* Становище рідного слова (з *рідним словом тулишся, мов злодій*) викликає гіркі слова звертання до народу, що не може захистити і відстояти це слово, наприклад:

*Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у звітах предків диких.*

(«До рідного народу»)

Авторські інвективи стосуються розуміння історії України, в якій письменник бачить нівелювання культури, звичаїв, національне самоприниження, напр.:

*Народе мій, ясурнику татарський,
Невольнику турецький найдорожчий!
Народе мій, східний панський слуго
І польської герою темний слави!
Народе мій, недоумку латинський,
Товаришу московської темноти!*

(«Псалтирна псальма»)

Відокремлені прикладки як вторинні емоційно-експресивні номінації проєктуються на поняття, що з'являються в уяві автора

як сприймання історії українського народу. В цій історії бачить поет негативні сторони національного характеру, невміння організувати самостійно своє державне життя. Інвективи, засвідчені в Кулішевих текстах, відгукуються у Франкових образах поеми «Мойсей».

Офіційну історію письменник називав казкою, протиставляючи їй значення поезії, народних дум, пісень: «Та зате існувала прамати історії, а отже, й філософії – поезія... Жоден високий поетичний витвір не створювали в суспільстві, яке не було б підготовлене до його сприйняття багатьма такими витворами» [2: 235-236].

Спільні з Шевченковою поезією образи сну і пробудження з цього сну характерні для поезії П. Куліша, наприклад:

*Заголосили по тобі харіти,
І Україну сонну розбудили,
Устала мати: «Діти мої, діти!
Тепер навіки ми посиротіли».*
(«До Шевченка»)

У тому самому асоціативному полі перебуває інший образ:

*Кобзо! ти наша одрада єдина...
Поки із мертвих воскресне **Вкраїна**,
Поки дождеться живої весни,
Ти нам про нашу тісноту дзвони.*
(«До кобзи»)

Знакові для поезії П. Куліша образи кобзи (бандури), струн, дзвонів:

*Стиха **дзвони**, нехай мучене серце,
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.*
(«До кобзи»)

*Ти ж своє слово дзвони-прмовляй,
Душам братерським заснуть не давай.*
(«До кобзи»)

Звертаємо увагу на характерний для поезії XIX ст. мотив науки, пор.:

*Дивіться, – мовляють, –
І ви, малі діти:
Оце добра вам наука,
Як у світі жити...*
(«Дунайська дума»)

*Стиха чорний, стиха
Хлопство навчає. –
Ой хто сіє головами,
А він зажинає.*
(«Пісня четверта»)

*Мій рідний брате, перед нами море
Всесвітньої науки відкривалось...*
(«До Шевченка»)

У мовній свідомості П. Куліша *наука, розум* поєднуються ще з таким характерним терміном, як *культурники*, зокрема у вірші «До Шекспіра», а також у поезії «До рідного народу»: *І до сім'ї культурників вертайся.*

Мовотворчість П. Куліша як феномен історії літературної мови ґрунтується на своєрідному поєднанні різних джерел мовного розвитку: писемно-книжних, або літературних (до них він зараховував і мову перекладів творів зарубіжної літератури, перекладів Біблії), а також фольклорних та народнорозмовних джерел. Він мав своє бачення живомовної традиції, до якої звернулися і поляки, і росіяни:

*Навчили ми Ляхву латину занедбати,
Польщизною листи й літописи писати.
Так само й москалю живу вказали мову
І привели його ід пушкінському слову.*
(«Національний ідеал»)

Спільні мотиви творчості П. Куліша і Т. Шевченка зумовлюють активізацію тих самих поетичних символів, словесних

образів, які простежуються як мовно-естетичні знаки національної культури. Практика вибору епіграфів – поєднання уривків із Біблії, псалмів, народних пісень, творів Міцкевича, Пушкіна, Гейне, Гете, Байрона, Шиллера – засвідчує цілісність мовного світогляду письменника. Теми, порушені письменником в епіграфах, розгортаються у поетичні переспіви, в яких зринають Шевченкові образи, словесні ремінісценції з біблійних текстів. До спільних із Шевченковими мотивів належать такі: *діти – рожеві квіти; думи; могили; Дніпро широке.*

*Розкується, розкидає
Кайдани Вкраїна,
Аби у всіх була воля
І дума єдина.*
(«Пісня третя»)

Крім лексичних особливостей ідіостилю П. Куліша, можна помітити й особливості авторського словотворення *безхатній, без'язикий, безчесні ницаки, в тісноті безсходній, зітхання безужитні, неспанілі, несхлопілі діти України.* Деякі тексти П. Куліша створені у виразному фольклорному дусі, наприклад:

*Бачиш оком, чуєш ухом,
Серцем розумієш,
А сказати-заспівати
Голосно не вмієш.*
(«Пісня третя»)

Інші ж становлять зразки книжно-літературної мовної творчості, поєднаної з народнорозмовною традицією:

*Вузько Русь ми звикли розуміти
І творимо її собі з казок...
Химерного письменства хирні діти,
Ми б узяли хоч німця за зразок.*
(«Словце до староруських народовиків»)

Кулішева мова багата на фольклоризми, старослов'янізми, слова іншомовного походження. Стель письменника урізно-

манітнюють фразеологізми, серед яких і експресивні усталені звороти, і приказки та прислів'я. Тяжіння його мовомислення до влучних оцінок, образних характеристик забезпечує афористичність висловів П. Куліша, пор.: *Мій день летить, як човник у верстаті; Літа мої біжать, як скороходець; Біжать-летять, із щастям не зустрівишишь; Хто з розумом. той не гукає марно, грудей своїх не наповняє вітром. Гнилі слова – йому не оборона: яка користь в речах пустих, нікчемних?*

Багато в чому випереджаючи тогочасну писемно-літературну практику, мовотворчість П. Куліша розширювала стилістичні можливості використання словникових багатств української мови, виявляла її словотвірні потенції для називання концептуальних понять індивідуального мовомислення.

1. Красавіна В. «І було те Запорожжя як у горні іскра...» (мовний образ козацтва в історичних романах ХІХ століття) // Культура слова. – Вип. 63. – К., 2003. – С. 37-43.
2. Куліш П. Повість про український народ. Моє життя. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. – К., 2005.
3. Муромцева О. З історії української літературної мови. Вибрані праці. – Х., 2008.
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник. – К., 2001.